

FTAХР 10.81.35

Б. Нұрқұс¹, А. Жұмағали²

^{1,2}С. Демирел атындағы университеті, Қаскелең қ., Қазақстан

ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ҚЫЛМЫСТЫЛЫҒЫНА ИНТЕРНЕТТІҢ ӘСЕРІ

Аңдатпа. Жасөспірімдердің қылмыстылық проблемасы әрдайым криминология үшін өзекті. Жасөспірімдердің қолымен жүзеге асып жатқан құқық бұзушылықтардың өз көрінісін табуы олардың әлеуметтік-құқықтық сипатын және себептерін кешенді криминологиялық зерттеуді талап етіп отыр. Сол себепті бұл мақалада кәмелетке толмағандардың қылмыстылығы, оның себептері, атап айтқанда интернеттің әсері, девиантты мінез-құлықтың қалыптасуына интернеттің әсері мәселелері қарастырылған.

Түйін сөздер: кәмелетке толмағандар, жасөспірімдер, кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылығы, интернет, интернет пайдаланушы, интернет-қылмыстылық, киберқылмыстылық, девиантты мінез-құлық.

Аннотация. Проблема подростковой преступности всегда актуальна для криминологии. Проявление правонарушений, совершаемых подростками, требует комплексного криминологического изучения их социально-правового характера и причин. Поэтому в данной статье рассматриваются проблемы преступности несовершеннолетних, ее причины, в частности влияние интернета, влияние интернета на формирование девиантного поведения.

Ключевые слова: несовершеннолетние, преступность среди несовершеннолетних, Интернет, пользователи Интернета, преступность в Интернете, киберпреступность, девиантное поведение.

Abstract. The problem of juvenile delinquency is always relevant to criminology. The manifestation of offenses committed by adolescents requires a comprehensive criminological study of their socio-legal nature and causes. Therefore, this article examines the problems of juvenile delinquency, its causes, in particular the influence of the Internet, the influence of the Internet on the formation of deviant behavior.

Keywords: minors, juvenile delinquency, internet, internet users, internet crime, cybercrime, deviant behavior.

Жаһандану үрдісінің жаңа жалпыәлемдік саяси, экономикалық, мәдени және ақпараттық тұтастық құрылуына бағытталған позитивтік жағымен қатар жағымсыз тұстары да бар. Оларға:

- тұрғындар санының бақылаудан тыс өсуі;
- әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамудың тоқырауы;
- білім алу мәселесі (сауатсыздар санының өсуінің жалғасуы);
- қалалардың дамуының бақылаудан тыс өсуі;
- денсаулық сақтау жүйесінің дамуының әлсіреп, аурулардың бақылаудан шығуы;
- азық-түлік мәселесінің шешілмеуі;
- қалпына келе бермейтін табиғи ресурстардың кемуі;
- әскери қауіптілік, дүниежүзілік терроризмнің өсуі, ұлтаралық қатынастардың шиеленісуі [1, с. 24].

Н.С. Жетібаев жаһандану туралы зерттей келе: «әлем ХХІ ғасырда түбегейлі өзгерістерге түсуде. Өзінің маңызы жөнінен аталған ғасыр ұлы географиялық ашулар мен колониялды жүйенің ыдырауы және ұлттық мемлекеттердің құрылу дәуірімен салыстыруға болады. Ол жаһандану дәуірі. Жаһандану – қазіргі кезде экономика, саясаттану, құқық, халықаралық қатынастар және басқа да пәндер бойынша неғұрлым көп талқыланатын проблемалардың бірі болып қалуда», - деп жазады [2, б. 17].

Жаһандану үрдісінің ең жағымсыз тұстарының бірі дүние жүзілік қылмыстылықтың өсуі болып отыр. Сонымен қатар қылмыстық құқық бұзушылықтың жаңа қауіпті түрлері пайда болып, олар ұлттық шекаралардан аттап өтіп, трансұлттық сипатқа ие болды.

Жаһандану процесінің мәселелерін зерттей келе, В.В. Лунеев: «Жаһандану бұрыннан келе жатыр, ол әрбір адамның өмірін, әрбір мемлекетті және жалпы әлемді қамтиды. Жаһанданудың жағымсыз тұстарының ішінде криминогенді және басқа да криминологиялық салдары ерекше маңызды», - деп айтқан болатын [3, с. 119].

Ж.Р. Ділбарханованың ойынша, жаһандану мен тәуелсіз экономиканың өсуі әлемнің барлық бөлігіндегі қылмыстылықтың трансформацияға ұшырауына себепші болды [4, с. 132].

Жаһандану – ұлттық көптүрлілік барысындағы өзара байланысты және өзара тәуелді экономикалық, ғылыми-техникалық, әлеуметтік-саяси, мәдени және басқа да қатынастарды қалыптастыру, ұйымдастыру және даму үрдісі [5, б. 77].

Жаһандану дәуірінде ақпараттық - коммуникациялық технологиялардың, әсіресе Интернеттің пайда болуы қоғамдық қатынастардың барлық саласына әсер етуде. Керекті ақпаратыңды оңай тауып, мемлекеттегі және әлемдегі соңғы жаңалықтарды тез жеткізетін

оның пайдалы тұстары да бар. Қазіргі таңда әлеуметтік желілер қоғамның ажырамас бөлігіне айналды. Күн сайын миллиондаған адамдар оның қызметіне жүгінеді: біреулері жаңа достар іздейді, жұмыс іздейді, хат-хабар алмасады, ал кейбіреулері бос уақыттарын «өлтіреді».

XXI ғасыр – бұл ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дәуірі, айналадағы дүниеге, адамның денсаулығына, кәсіби мәдениеттілігіне мұқият қарайтын дәуір. БҰҰ – ның шешімімен «XXI ғасыр - ақпараттандыру ғасыры» деп аталады. Қазіргі қоғамдағы ақпараттандыру мен компьютерлендіру барған сайын ғылыми-техникалық прогрестің негізгі белгісіне айналды.

Желінің даму жылдамдығы тез қарқынмен дамуда: 2015 жылы бүкіл жер шарында 2,89 миллиард қолданушы болса (жер шарының 42,2% тұрғынын қамтиды), 2018 жылы – шамамен 3,6 миллиард, яғни жер шарының 48,2% құраған[6]. Ал соңғы ақпараттарға сүйенетін болсақ, 2019 жылы интернет-қолданушылардың саны 4,3 миллиард адамға дейін көбейіп, жер шарының 57% тұрғынын қамтиды. 2020 жылдың басында тіпті интернет-қолданушылардың саны 4,5 миллиардқа жетіп, яғни 59% құрайды [7]. Қазақстан Республикасында соңғы ақпараттарға сүйенсек 2017 жылы - 14 млн., 2018 жылы - 13,9 млн. адам интернет пайдаланған.

KazDATA INSIDER - сандардағы Қазақстан нарығындағы ағымдағы жағдай туралы блогының ақпараты бойынша, 2019 жылдың қыркүйек айындағы Қазақстандағы ең көп пайдаланылған әлеуметтік желілердің ішінде, бірінші орынды «ВКонтакте» (Интернет тұтынушылардың 25,67%), екінші орынды «Pinterest» (26,23%), үшінші орынды – «Facebook» (17,95%), төртінші орынды - «YouTube» (15,28%), бесінші орынды «Instagram» (6,33%), алтыншы орынды «Twitter» (6%) әлеуметтік желісі иеленген. Ең атақты және көп қолданылатын сайттар Алекс сервисінің сараптамалық деректеріне сәйкес Қазақстандағы топ-10-дыққа: «Google.com», «YouTube.com», «Vk.com», «Mail.ru», «Kundelik.kz», «Google.kz», «Wikipedia.org», «Yandex.kz», «Smk.edu.kz», «Ok.ru» кіреді [8].

Жаһандану дәуіріндегі ақпараттық-коммуникациялық желілердің тез қарқынмен дамуы ата-ана мен балалар арасындағы түсініспеушіліктерге алып келіп отыр. Жапондық ғалымдардың зерттеуі бойынша, гаджеттер, балалар мен ата-аналардың арасындағы байланысты үзіп жіберуі мүмкін.

Біздің қоғамымыз өтпелі кезеңдерді басынан кешіруде. Қоғам дамуының өтпелі кезеңдеріндегі күрделі жағдайға жасөспірімдер душар болды. Өйткені олардың дүниені тану жүйесі қалыптасу кезеңінде болады және қалыптасып үлгермеген құндылықтар жүйесі мінез-құлыққа қажетті бағдар бере алмайды.

Қазақстанның даму қарқыны жыл санап екпінді серпін алып келе жатқаны өз елімізде ғана емес, әлемдік деңгейде де ашық айтылып отыр. Оқушылардың арасында ішімдік пен шылым шегуге әуес, есірткі қолданушылар қатары да өсуде. Қылмыстың ең ауыр түрлеріне баратын жастар көбейіп отыр.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығы жалпы қылмыстың дамуының негізгі қайнар көзі болып табылады және болып табыла береді де. Сондықтан кәмелетке толмағандардың қылмысын педагог, психолог, заңгер, әлеуметтанушы, дәрігерлер және т.б. тұрғысынан зерттелуі өте маңызды.

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің мәліметіне сәйкес, кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтарының деңгейі жыл сайын төмендеп келеді. Мысалы, 2011 жылы – 8896, 2012 жылы – 8855, 2013 жылы – 8966, 2014 жылы – 7360, 2015 жылы – 3820, 2016 жылдың 10 айында - 2344 қылмыстық құқық бұзушылық тіркелген. Бірақ қылмыстық құқық бұзушылықтың саны азайғанымен, аса ауыр қылмыс жасағандардың үлес салмағы өсіп келеді. Мысалы, 2011 жылы – 10,1%; 2012 жылы – 9,2%; 2013 жылы – 10,5%; 2014 жылы – 10,6%; 2015 жылы – 20,2%; 2016 жылы 10 айы – 12,0% құрайды.

Қазіргі уақытта әлемдегі қылмыс деңгейінің төмендеуін түсіндіруге тырысатын бірнеше гипотезалар бар. Профессор Я.И. Гишинскийдің пікірі бойынша, тіркелген қылмыстардың көп бөлігін «көше қылмыстары» құрайды. «Көше қылмыстарының» негізгі субъектілерін жасөспірімдер мен жастар құрайды», ал олар соңғы он жылдықта виртуалды әлем интернетке «көшіп» кетті. Олар онда кездеседі, ғашық болады, достасады, жек көреді, алдайды, өлтіреді, алаяқтық әрекеттер жасайды және т.б.» [9]. Біз ғалымның көзқарасымен толықтай қосыламыз, өйткені жасөспірімдердің құқық бұзушылықтары виртуалды өмірге ауысып, психологиялары толық өзгере бастаған. Г.С. Мауленовтің көзқарасы бойынша, «кәмелетке толмағандар жасалған қылмыстардың төмендеуін Қазақстандағы құқық қорғау органдарда болып жатқан сот-құқықтық реформасының маңызы жоқ процестерімен және қылмыстардың латенттігінен көреміз» -, деп айтқан болатын [10, с. 47].

Кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылығының деңгейінің төмендеуіне қазіргі кездегі кәмелетке толмағандардың санының аздығы да әсер етеді. Өйткені өткен ғасырдың 90-шы жылдардың соңында дүниеге келгендердің саны қазіргі кездегіден біршама төмен болған.

Адамзат өміріне ақпараттық технологияларды кең көлемде пайдалану оның өміріне жағымды және жағымсыз әсер етуде. Интернет желісіндегі кибердевиантты мінез-құлықтың тез қарқынмен даму мәселесі осы кездегі өзекті бір мәселердің біріне айналып отыр. Интернетті ұзақ

уақыт бойы пайдалану нәтижесінде оның адамға деген кері әсері пайда бола бастайды, яғни қызығушылық ортасы тарылады және өмір шындығынан қашып, виртуалды әлемге ауысады, тәуелділік қалыптасады.

Әлеуметтанушылардың зерттеу қорытындысы бойынша, Қазақстандағы интернет тұтынушылардың негізгі бөлігін жасөспірімдер құрайды. Жасөспірімдер интернетті негізгі білім алу мен жеке коммуникация құралы ретінде қабылдайды. М.Prensky пікірі бойынша, 1980-ші жылдары туылған балаларды «санды аборигендер» ретінде қарастырады, яғни олар сандық технологиялармен қатар дамыды және өз өмірлерін компьютерлік ойындарсыз, электронды поштасыз, интернетсіз, ұялы телефонсыз елестете алмайды.

Алматы және Шымкент қалаларында біз жүргізген әлеуметтік сауалнамаға қатысқан респонденттердің ата-аналарының әлеуметтік желілерді пайдалантыны туралы жауаптары былайша бөлінді: 45% - ата-анасының екеуіде, 30% - ата-анасының біреуі пайдаланса, 25% - мүлдем әлеуметтік желіні пайдаланбайды. Бұдан ата-аналардың 25%-ның әлеуметтік желі туралы ешқандай түсінінің болмайтындығын және оның зияны туралы түсініктерінің жоқ екендігін байқаймыз.

Осы кезге дейін Қазақстанды мұндай мәселе қамтыған жоқ болатын. Бірақ қазіргі кездегі кенеттен ашылған интернет мүмкіндіктері жастардың көп бөлігін қамтып үлгерді. Бір жағынан виртуалды қарым-қатынас жасау, хабар алмасудың жаңа тез қарқынды бағдарламалардың және интернеттегі тұтынушылар арасындағы жасөспірімдер санының өсуі, екінші жағынан оған қарсы қылмыстылықтың алдын алу бойынша кешенді шаралардың болмауы жастардың арасындағы девиантты мінез-құлықтың өсуіне алып келді.

Біз білетін көпке танымал химиялық тәуелділікке (алкоголизм, нашақорлық, токсикомания, темекі шегу) сексуалды, компьютерлік, интернет-тәуелділік, құмар ойындарға (гэмблинг) берілу, тамақ ішудің аддиктивті мінез-құлқы және т.б. қосылды.

А.Е. Войскунскийдің көзқарасы бойынша, аддикцияның химиялық емес түрлері жасөспірімдердің арасында бақылаудан шығып барады. Компьютерлік-тәуелділік, интернет-тәуелділік, гемблинг сияқты түсініктер біздің күнделікті өміріміздің бір бөлігіне айналды [11].

Қазіргі уақытта ғылымға «кибердевианттылық» деген термин енді. Humphrey көзқарасы бойынша, интернетсіз, ұялы телефонсыз, смартфонсыз және басқа да ІТ құрылғыларсыз өмірді елестету қиын. Соның бір әрекеті бұл – киберқылмыстылық және кибердевианттылық [12].

Осы уақытта интернет-тәуелділік немесе интернет-аддикция (Internet addiction) феномені (синдромы, ауруы) кеңінен зерттелуге және талқылануға ұшырады. Интернет-тәуелділікке «интернетті пайдаланудағы

химиялық емес тәуелділік» деген анықтама берілді (Griffits, 1996). Адамдардың «нағыз» өмірден бас тартып, виртуалды өмірде күніне 18 сағатқа дейін өмір сүруі нәтижесінде оларда интернет-тәуелділік көрініс бере бастайды.

Кимберли Янг интернет-тәуелділіктің 4 белгісін атап көрсетеді:

- e-mail-ды тексере беруді ойлап жүру;
- келесі интернетке қосылу уақытын тағатсыздана тосу;

туралы шағымдануы;

- оны қоршаған адамдардың интернетке шамадан тыс артық ақша жұмсайтыны туралы шағымдануы.

Егер басқа дәстүрлі тәуелділіктің түрлерінің қалыптасуы үшін бірнеше жылдар қажет болса, ал интернет-тәуелділік үшін қалыптасу уақыты жылдам жүреді. К.Янгтің мәліметтеріне сүйенетін болсақ, интернет-тәуелділікке ұшырағандардың 25% - интернетпен жұмысты бастағаннан кейін жарты жылдықта, 58% - екінші жарты жылдықта, ал 17% - бір жыл уақыт өткеннен кейін тәуелді болған [13].

Біздің жасөспірімдер мен жастардың өмірінде интернеттің алатын орыны туралы жүргізген зерттеулердің нәтижесіне сәйкес, балалар мен жасөспірімдер өздерінің бос уақыты бола қалса, интернетте отыруға тырысатыны анықталды. Сауалнамаға жауап бергендердің 36% - күніне 3-4 сағат «онлайнда», әлеуметтік желілерде отыратынын; 40% - күніне 1-2 сағат; ал 15% - 5-6 сағат жұмсайтынын; 6% - мүмкіндік болса тәулік бойы отыруға бар екенін жасырмаған.

Жасөспірімдер мен жастардың құқықтық мәдениетін анықтауға арналған сұрақтың нәтижесі бойынша, респонденттердің 60%-ының хакер болғылары келетіні, 40%-ы болғысы келмейтіні белгілі болды. Хакер болғылары келетіндердің көп бөлігі ұлдар, бірақ ескере кететін жайт қыздардың шамамен 50% хакер болғасы келеді екен. Біздің көзқарасымызша, жасөспірімдер мен жастарға хакерліктің компьютерлік қылмыстарға жататынын саналарына сіңіріп, олардың құқықтық мәдениетін жоғарылатуымыз қажет.

Бұл зерттеуден байқайтынымыз, балалар мен жасөспірімдер өздерінің бос уақыттарын бірнеше сағат интернеттегі әлеуметтік желілерде өткізеді. Яғни, балалар мен жасөспірімдер виртуалды қарым-қатынастан шын өмірдегі қарым-қатынасты алмастыра алмайтынын біле тұра, бос уақыттарының барлық бөлігінде әлеуметтік желілерде отырады. Білім және ғылым министрлігінің балалар құқығын қорғау бойынша комитетінің мәліметіне сай, қазақстандық оқушылардың 80% компьютерлік тәуелділікке ұшыраған [14].

Барлығымызға белгілі болғандай 4-5 жастан бастап және одан үлкен жастағылар компьютерлік ойындарды ойнағанды ұнатады. Баланың бірнеше сағаттар бойы экраннан ажырай алмай отыруының салдарынан

виртуалды өмірде «өмір сүру» мәселесі туындап отыр. Сонымен қатар, баланың дұрыс жетілуіне, психикалық және әлеуметтік дамуына қажетті адамдармен сөйлесу дағдысы шектеледі.

Ғалымдардың дәлелдеуі бойынша, компьютерлік ойындарды шектен тыс ойнау баланың дұрыс дамуына әсер ететін стресстің жиналуына алып келеді. Шындығына келсек, жасөспірімдерде агрессивтік реакциялар тез көрініс береді, бірақ олар оның ерте балалық шағында қалыптасады. Сондықтан бастауыш сыныптың оқушылары кино, бейнефильмдердегі, компьютердегі асоциалды «батырларға» еліктеп, солардың теріс қылықтарын қайталауға тырысады. Балалар асоциалды «батырларға» еліктеп қана қоймай, кейбір шын өмірдегі жағдайда оның рөліне еніп кетеді. Зорлық-зомбылық әрекеттерді экраннан көп мөлшерде көрген бала сезімталдығын жоғалтып, қатал болып кетуі мүмкін. Бұл «ойындар» қарсыласыңызды дәл қалай көздеуге болатындығын, барлық қарулардың түрлерімен жауды жер жастандырудың, нақтысы адам өлтірудің барлық түріне үйрете алады.

Еуропа мен АҚШ-та интернет саласы біздің мемлекетпен салыстырғанда ертеректе пайда болды. Ол мемлекеттерде компьютерлік ойындардың таралуын дұрыс қадағаламауының салдарынан қайғылы оқиғалар көбейіп кетті. Мысалы, Винненден мектебінің 17 жасар оқушысы мектепке келіп, 15 оқушы мен мұғалімді атып тастаған [15], 16 жастағы жасөспірім ата-анасының компьютерге отыруға тыйым салғанына байланысты ата-анасын және 12 жасар қарындасын атып өлтірген [16], Москвадағы №263 мектептің оқушысы география пәнінің оқытушысы мен полиция қызметкерін атып тастаған [17], ал Хромтаулық оқушылар компьютерлік ойындардың теріс әсеріне байланысты таксист-әйелді соққыға жыққандарын мойындаған [18] т.б. Оның үстіне бұл мәселе бізді де айналып өтпейді. Себебі жалғыз – біздің отандастарымыздың басым бөлігі Рунетте отырғаны тағы өтірік емес. Ғаламтордан келіп жатқан қауіп қазақ пен орысқа ғана емес, бүкіл ғаламға ортақ болып қалды.

Біздің пікірімізше, медиа зомбылық баланың дамуына психологиялық ауытқушылықтар қалыптастырады және құқықтық немесе рухани санасының деформациясына алып келеді.

Соңғы жылдары біздің елімізде де кәмелетке толмағандардың тарапынан аса қатыгездікпен жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтар көбейіп тұр. Мысалы, Шардара қаласында 9 сынып оқушысы 10 сынып оқушысына пышақ салып, жәбірленуші қылмыс орнында көз жұмған [19].

Адамның агрессивтік табиғатын зерттеген Э.Фроммның жұмыстарына қорытынды жасайтын болсақ, тұлғаның қалыптасуына жасөспірімдік кезеңнің алатын орыны ерекше. Дәл осы кезеңде индивид агрессивті әрекет түрлерін ерекше түрде қабылдайды. Жалпы алғанда зорлық-зомбылықтың бір түрін басынан кешірген балалар әлеуметтенуде

қиыншылықтарға тап болады. Ю.М. Антонянның көзқарасы бойынша, оларда қаталдық, агрессия, басқа адамдардың сезімдерін сыйламау, өздерін ұстай алмау қалыптасады [20, с. 40].

Байқасаңыздар жасөспірімдер монитордан басын алмай транспортта жүреді, сабақ қарайды, музыка тыңдайды, сыныптастарымен және жолдастарымен әңгімелеседі, кешке интернеттен ажырамай төсекке жатады. Қазіргі кездің балалары, М. Линдстром мен П. Сейболдтың пікірінше, «компьютер мониторы мен тышқанды қолына ұстап туған бірінші ұрпақтар және олар үшін басқа әлемге енетін терезе рөлін атқарады. Бұл кезеңнің ұрпақтары онлайнда да және автономды режимде де өздерін жақсы сезінеді» [21, с. 12].

Зерттеушілердің пайымдауынша, егер жасөспірімдер әлеуметтік желіде өздерін табуға тырысса, ересек адамдар өздерін әр түрлі қызметте (шығармашылық, қайырымдылық немесе коммерциялық) және қарым-қатынас жасау мүмкіндіктерін іздейді [22, с. 42].

Бүгінгі күні интернет ақпаратты алудың қайнар көзі ретінде теледидар мен баспасөз құралдарының алдына шығып кетті. Мультимедиялық технологиялар мен интернеттің танымалдығының өсуіне төмендегідей себептер әсер етті:

- барлық ақпараттардың қол жетімділігі;
- жаңалығы;
- релаксациялық мүмкіндіктің көптігі;
- виртуалдық шындықтың шын өмірдің жағдайына жақындығы.

Әлеуметтік желілерге тіркелу кезінде пайдаланушылар өздері туралы өте ашық түрдегі және жабық түрдегі ақпараттарды енгізеді. Әлеуметтік желіде өздері туралы ашық ақпараттарды енгізудің теріс жақтарының болатынын айта кеткен жөн. Өйткені өздері тұратын үйдің немесе пәтердің фотосуреттерін (егер профилде тұрғылықты жері көрсетілсе) қылмыскерлер ұрлық немесе тонау мақсатында пайдалануы мүмкін.

2009 жылы Масарикова университетінің (Чехия) ғалымдары Лукас Блинка және Давид Самхел жасөспірімдердің шын өмірі мен виртуалды өмірінің байланысын зерттеген. Ол үшін ғалымдар 13 пен 17 жас аралығындағы жасөспірімдерден сауалнама алған. Тәжірибе нәтижесінде жасөспірімдердің әлеуметтік желілерде өздері туралы шынайы ақпараттарын ұсынатынын анықтаған: 50 % - өздерінің жеке фотосуреттерін, 54 % - өздері туралы жеке мәліметтерді жасын, есімін, тұрғылықты жерін; ал 69 %- өзінің электронды поштасын, телефон нөмірін көрсеткен [23].

Жүргізіліген зерттеулердің қорытындысы бойынша жасөспірімдердің әлеуметтік желілердегі өзара қарым-қатынас құралы ретінде «әңгімелесу» болып табылады. Оқушылардың көзқарастары

бойынша, жолдастарымен әңгімелесу (32,6 %), жаңа таныстық (28,6 %), форумдарда қызығушылықтары бойынша әңгімелесу негізгі рөл атқарады. Сонымен қатар, сауалнамаға жауап бергендердің 60 % басқа адамдармен тез байланыс орнату, 45,7 % ойын ойнайды, музыка тыңдайды, кино көретінін айтқан.

Р.С. Немовтың пікірінше, «әңгімелесу ең алдымен тұлғаның қалыптасуына әсер етеді, соған сәйкес ол тәрбиемен, адамның адаммен қарым-қатынасымен байланысты. Психологиялық дұрыс тәрбие дегеніміз тұлға ретінде қалыптасуға бағытталған, ғылыми негізделген адамдардың әңгімелесуі» [24, с. 396].

Шын өмірде адамдар арасындағы коммуникация вербалды және бейвербалды құралдар арқылы жүзеге асады. Әңгімелесудің вербалды құралдарына адамның сөйлеуі (ауызша және жазбаша) жатады. Адамның қозғалысы, мимикасы, қимылдары, интонациясы, тұрған тұрысы, тіпті кездесу үшін киіп келген киімі – барлығы бейвербалды сигналдарға жатады. Сөйтіп олар бейвербалды құралдар арқылы бір-біріне қарым-қатынасын, бір-біріне деген сезімдерін білдіре алады.

Ал енді виртуалды әңгімелесуге тоқтала кетейік. Әлеуметтік желілердегі виртуалды әңгімелесу кезінде (скайп немесе бейнеқоңырау көмегімен сөйлесуді есептемегенде), біз әңгімелесушінің түрін көрмейміз, оның сөйлесудегі интонациясын, үнін ести алмаймыз. Мұндай жағдайда тек жазба текстке ғана сүйене аламыз. Желідегі виртуалды әңгімелесу кезінде хат-хабар арқылы сөйлесіп, бір-бірімізді тек фотодан ғана көремізде, коммуникацияның бейвербалды түрі мүлдем болмайды.

Әңгімелесу мәдениетін қалыптастыруда отбасылық тәрбиенің алатын орыны зор. Отбасында баланың кішкентай кезінен бастап мәдениетінің негізі қаланады, қоғамдағы өмірдің ережелері мен адамгершілік нормаларын үйрену басталады, қауіпсіздік ережелерімен танысу жүреді.

Кейде әлеуметтік желілерде көп отыратын оқушыларға виртуалды әңгімелесу шын өміріндегі тұлғалық қарым-қатынастарына әсер етеді. Мысалы, әлеуметтік желілердегі көп қайталана беретін сөйлемдер (фразалар) кейбір жасөспірімдердің өмірлік ұстанымдарына айналған.

Бір қарағанда барлығымызға виртуалды әңгімелесудің ешқандай қауіптілігі жоқ сияқты. Онда кіммен сөйлесуді таңдауға болады, жағымсыз тақырыптардан кетіп қалуға болады, ал қауіп төнген жағдайда оны тізімнен өшіріп тастауға болады. Балалар виртуалды әңгімелесуді ойын ретінде қабылдайды. Сөйтіп көптеген жағдайларда жаңа таныстарды ойланбастан өзінің достарына қосып алады. Көп жағдайда ең алдымен достары мен сыныптастарын қосады, одан кейін достарының достары, одан әрі таныс емес адамдарда қосыла бастайды.

«Шекарасыз» әңгімелесудің соңы жасөспірімдерді желідегі алаяқтар мен қылмыскерлердің құрған қақпандарына түсіреді.

Балалар мен жасөспірімдердің психикасына теріс әсер ететін интернеттегі қылмыскерлерінің мынадай әдістері болуы мүмкін:

- өзінің алдағы мақсаттарын жүзеге асыру үшін (сексуалдық қанағаттану, басқа да зорлық жасау) баланың сеніміне кіру;
- балаларға сексуалдық зорлық көрсету суреттері бар, балалар порнографиясы немесе материалдарын қолдану, тарату, яғни баланың денсаулығына дене немесе психологиялық зиянды әсер ету.

Егер ересек адам өзінің өмірлік тәжірибесіне сүйене отырып, мұндай жағымсыз құбылысқа төтеп бере алатын болса, балалар үшін осындай қиын жағдайдан жол тауып шығу қиынға соғады. Интернет-қылмыстылық пен интернет-алаяқтық балалар мен жасөспірімдерді қылмыстық әлеммен байланыстыруы мүмкін. Сондықтан да өте қатты ашықтық пен сенімділік рухани және материалдық жоғалтуларға әкеліп қана қоймай, баланың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіруі мүмкін.

Виртуалды әңгімелесу кезінде қылмыскермен немесе алаяқпен байланысқа түсу мүмкіндігі жоғарылайды. Өйткені балалар шын мәнінде кіммен сөйлесіп отырғанын білмейді. Көптеген жағдайларда қылмыскерлер жалған акквант-фейктер (ағылш. fake – ұқсатып жасау, жалған) құрады. Тіпті кейбір алаяқтар интернет қолданушының жеке мәліметтеріне қол жеткізу үшін веб-парақшалар немесе бірнеше аккаунттар ашады да, оны троллинг немесе киберқудалау үшін пайдаланады.

Қазіргі кезде кейбір жасөспірімдер виртуалды кеңістікте кездесетін зорлық-зомбылықтар туралы біле бермейді. Зорлық-зомбылық дегеніміз адамның ырқына қарсы қасақана дене немесе психикалық әрекеттер жасау. Кәмелеттік жасқа толмаған балалар мен жасөспірімдерге қарсы дене, психологиялық, сексуалдық зорлық-зомбылық жасалуы мүмкін.

Ақпараттық технологиялардың дамуына байланысты ғылымда медиа зорлық-зомбылық туралы пікірталастар жалғасуда. Медиа зорлық-зомбылық – медиаресурстарды (теледидар, видео, интернет және т.б.) пайдаланумен байланысты зорлық-зомбылық. Медиа зорлық-зомбылық туралы теледидар мен компьютер экрандарынан адамның ерік-жігеріне қарсы әрекеттерді көрсеткен кезде айтуға болады. Мұндай құбылыспен балалар онлайн-ойындарды ойнағанда, әлеуметтік желілерден видео немесе кино көрген кезде кездесіп жатады.

Көптеген зерттеушілер оқушылардың медиа зорлық-зомбылықпен мынадай жағдайларда көп кездесуі мүмкін деп есептейді:

- егер оқушылар зорлық-зомбылық және қатыгездік көріністері бар (зорлық-зомбылық пен қатыгездік көріністері бар ойындар, кинолар, сайттар көргенде) ақпараттық медиаресурстарды қолданатын болса;

- егер бала троллинг немесе кибербуллингтің құрбанына айналатын болса;
- егер бала интернет-қылмыскер немесе алаяқтың тәуелділігіне түсетін болса.

Қорытындылайтын болсақ, балаларда зорлық-зомбылықтың құрбандарына деген суық қандылық және енжарлық дамиды да, өмірде кездесетін қиындықтарды зорлық-зомбылық арқылы шешуге болатынына сенімділігі қалыптасады.

Онлайн-ойындарды ойнаған кезде балалар тек агрессия және қатыгездікпен ғана кездесіп қана қоймайды, сонымен қатар онлайн-ойыншылардың ішінде қылмыскерлер, экстремистік немесе секталық ұйымдардың мүшелері кездеседі. Олар баламен ойын тақырыбында сөйлесе отырып, өздерінің қызметіне қарай тартуы мүмкін. Интернет желі ұлттық ұйымдардың немесе тоталитарлық секталардың құрығына түсірудің құралы болып келеді. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, экстремистік үгіт-насихатқа құндылықтары енді қалыптаса бастаған балалар, жасөспірімдер және жастар тез еріп, еліктеп кетеді.

Балалар медиа зорлық-зомбылыққа тек ойындар ойнаған кезде ғана ұшырамайды. Ол саналы түрдегі киберқудалаудың да нәтижесінде құрбан болуы мүмкін.

Сондықтан кәмелетке толмағандардың психологиялық жас ерекшеліктерін ескеру арқылы компьютерлік ойындардың өндірісі мен қолдану саласын ретке келтіру қажет.

Тұлғаның әлеуметтенуі өмір бойы жүретін белсенді процесс емес, ол тек индивидтің тұлға ретінде қалыптасуы үшін қажет болатын белгілі бір уақытқа созылады.

Шындығына келгенде жас және психологиялық ерекшеліктері қылмыс жасауға икемді жасөспірім тұлғасын қалыптастыру процесінде негізгі фактор болып табылмайды. Оған жасөспірімдер мен жастардың көп бөлігінің қылмыстық құқық бұзушылық жасамауы дәлел бола алады. Жас және психологиялық ерекшеліктері – тек кәмелетке толмағанның әлеуметтік портретінің бір бөлігі ғана. Ал жасөспірімнің тұлға ретінде қалыптасуына жасөспірімнің әлеуметтену процесі негізгі рөл алады. И.С. Кон әлеуметтенуді индивидтің «белгілі бір әлеуметтік рөлдер мен мәдениеттерді» [25, с. 101] әлеуметтік тәжірибелерді жинақтауы деп анықтайды.

Қорытындылай келе, біз интернеттің әсер етуі арқылы жасөспірімдер тұлғасының әлеуметтенуіндегі кейбір мәселелерге көңіл аударамыз қажет. Осы мәселені зерттеген мамандардың пікірлері бойынша, кәмелетке толмағандардың жасаған құқық бұзушылықтарына экрандағы зорлық-зомбылықтың әсері себеп болған. Экрандағы агрессия тым көп мөлшерде көрсетілуде. Соның нәтижесінде жасөспірімде шындық пен виртуалды әлемнің шекарасы жойылады. Агрессиялық көріністерді

бақылау агрессивті мінез-құлықты қалыптастырып қана қоймайды, сонымен бірге балада біреудің қайғы-қасіреті алаңдатпайтын бола бастайды. Заңнама арқылы зорлық-зомбылыққа, қаталдыққа, порнографияға шектеу қоятын қажетті құқықтық нормаларды енгізу қажет. Әйтпесе жасөспірімдердің психологиясы өзгеріп, қаталдық пен зорлық-зомбылыққа қалыптасып алулары мүмкін.

Біздің көзқарасымыз бойынша, кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлығына микроорта деңгейінде әсер ететін детерминанттарға интернет ортаныда жатқызуға болады. Себебі тұлғаның әлеуметтенуіне отбасы және мектеппен қатар интернет орта да негізгі факторға айналды. Болашақта оның рөлі тез қарқынмен дамиды. Сондықтан да өсіп келе жатқан ұрпақты дайындайтын педагогикалық кадрларды дайындау құрылымында ақпараттық-психологиялық, ақпараттық-криминологиялық және рухани-имандылық қауіпсіздікті қамтамасыз етумен байланысты мәселелерді қарастыру керек. Біз өмірімізге енген ақпараттық-технологиялардан енді бас тарта алмаймыз, енді кәмелетке толмағандарды тәрбиелеуде осы технологиялардың тиімді тұстарын қолданған дұрыс.

Біздің көзқарасымыз бойынша, оқу процесіне «Медиапедагогика» деген жаңа пәнді енгізу қажет. Жаңа пәннің мақсаты – оқушыларға ақпараттық кеңістікте қауіпсіздік технологияларын оқыту, ақпараттық қауіптерге қарсы әдістерді оқыту [26, б. 423].

Сонымен қатар, интернетті үлкен «теңіз» деп есептейтін болсақ, онда балаларды теңізде жүзе білуге үйретіп, ата-аналар мен мемлекеттік органдар «құтқару шеңберінің» рөлін атқаруы керек.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындалай келе, кәмелетке толмағандардың интернетпен байланысты девиантты мінез-құлықтарының алдын алу бойынша келесідей шаралар ұйымдастыру:

- медиа зорлық-зомбылық әлеуметтік желілерде кездесетін қудалаумен байланысты болып қана қоймай, қауіпті контентті (зорлық және қаталдық мазмұндағы ойындар, бейне роликтар, суицидті насихаттау, есірткі заттарды қолдану) пайдалану кезінде де кездеседі. Сондықтан ересектер (педагогтар мен ата-аналар) балалар мен жасөспірімдердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша жүйелі түрде алдын алу шараларын ұйымдастырулары қажет;

- осы заманның ата-аналары балаларына қауіпсіздіктің негізгі ережелерін түсіндіріп қана қоймай, виртуалды әлеммен қарым-қатынас орнатуда негізгі кеңесші немесе көмекші болуға ұмтылуы қажет. Ол үшін әрқашан заңнамалық актілер туралы, интернеттегі балалар қауіпсіздігіне арналған жобалар туралы, медиа зорлық-зомбылық пен қатыгездіктен қорғану құралдары туралы білімдерін жетілдіріп отырған жөн;

- балаларды интернетте қорғау бойынша заңнамалық актілердің болғандығы дұрыс. Қазақстанда қауіпсіз интернеттік ортаны қалыптастырмай тиімділігі жоғары ақпаратты қоғам құру мүмкін болмайды. Ол ең алдымен желілік контингенттің көп бөлігін қамтитын балалар мен жасөспірімдердің қауіпсіздігіне бағытталуы қажет. Бұл мәселені шешу үшін өсіп келе жатқан ұрпақтардың желідегі кездесетін қауіптеріне терең талдау жасау арқылы ғана жетуге болады;
- балалар мен жасөспірімдерге интернетті қалай дұрыс меңгеру керектігін және ондағы қиындықтарды жеңе білуге үйрету барысында үлкендерге төменгі үш міндетті тиімді қолданған кезде ғана пайдалы болады: біріншіден, егер өзіміздің балаларымыздан қазіргі кездегі технологияларды үйренетін болсақ; екіншіден, оларды балалармен бірге зерттеу; үшіншіден, тек бетпе-бет сөйлесу арқылы қалыптасатын рухани құндылықтарды тәрбиелеу.
- әлемдегі интернеттегі балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз мақсатындағы тәжірибелерге сүйенетін болсақ, ешқандай заң және ешқандай фильтрация желідегі қажет емес контентті «тазалай» алмайды. Сонымен қатар дамыған қолданыстағы заңнаманың өзі тиімді құқықтық қолдануды қажет етеді. Сондықтан қазіргі кездегі мемлекеттің, білім беру институттарының және интернет-индустрияның негізгі міндеті ата-аналарға, мұғалімдерге және балаларға интернет-қауіпсіздіктің дағдыларын игеруге көмектесу, қажетті зерттеулермен, технологиялармен және оқу бағдарламаларымен қамтамасыз ету [27].

Жоғарыда айтып кеткеніміздей жасөспірімдер құқық туралы сауатының жоқтығынан қылмыстық құқық бұзушылықтарға орын беріп отыр. Сол себепті азаматтардың құқықтық сауатын ашуды мектеп бағдарламасынан бастау керек. Бағдарламаны кездейсоқ адамдар мен кез келген нәрсені науқаншылыққа айналдыра беретін мамандар емес, құқықтық мемлекетті шынымен құрғысы келетін адамдар түзу керек. Және жалғыз 9 сынып емес, бірнеше сынып қатарынан жүру керек, әрі бәріне арналған бағдарлама бір қолдан шығып, бір жүйеге бағыну керек. Сонда ғана баланың жас ерекшеліктеріне қарай алдымен мынаны, содан соң мынаны айтамыз деген жөн-жоба анықталады. Сол кезде құқықтанудан мектептегі сағат көбейіп, арнайы «құқықтану методикасын» оқып шыққан адамға ставка шығады. Әйтпесе, қазір бір сыныпқа бола бір маман ұстай алмайды мектептер. Бұдан мектеп оқушысы да, мұғалім де, қоғам мен мемлекет те ұтады [28]. Сонымен қатар бұндай пәннен беретін мұғалімнің де құқықтық сауаты бар, Құқықтану мамандығы бойынша педагогикалық бағыттағы білімі бар маман болуы тиіс деп ойлаймын. Өйткені мектепте «Адам. Қоғам. Құқық» деген сабақтан тарих пәнінің мұғалімі беретіні бәрімізге белгілі. Тиісінше мұндай мұғалімнің құқық туралы жеткілікті түрде білімі жоқ. Сол үшін мен мектептерде

құқықтанудан беретін мұғалімдерге және мамандарды іріктеуге қойылатын талаптарды өзгертуді ұсынар едім.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Покровский Н.Е. Глобализация и регионализация: проблемы теории и практики // Вестник МГУ. Социология и политология. – 1999. – Сер. 18, №2. – С. 17-36.
- 2 Жетібаев Н.С. Қылмыстық саясат және медицина қызметкерлерінің жауаптылығы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 155 б.
- 3 Лунеев В.В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции. – М., 2005. – 912 с.
- 4 Дильбарханова Ж.Р. Глобализационные процессы как детерминанты транснациональной организованной преступности // Казахстанский журнал международного права. – 2006. – №4 (24). – С. 131-135.
- 5 Ергали А.М. Жаһандану жағдайындағы қазіргі заманғы қылмыстық саясат және құқық шығармашылық мәселелері: филос.докторы (PhD) ...дис. – Алматы, 2013. – 144 б.
- 6 2018 году интернетом будут пользоваться почти 50% населения планеты. – Режим доступа: <http://geektimes.ru/post/241780/> (дата обращения: 15.05.2019 г).
- 7 Вся статистика интернета на 2020 год - цифры и тренды в мире. Электронный ресурс: <https://www.web-canape.ru/business/internet-2020-globalnaya-statistika-i-trendy/> (дата обращения 12.04.2020 г.).
- 8 Анализ рынка: пользователи интернета, популярные соцсети в Казахстане. Электронный ресурс: <https://blog.kazdata.kz/marketing/analiz-rynka-polzovateli-interneta-populyarnye-socseti-v-kazaxstane.html> (дата обращения 12.04.2020 г).
- 9 Гишинский Я.И. Девиантность молодежи в глобальном мире // <http://crimpravo.ru/blog/3216.html#cut> (дата обращения 15.05.2019 г).
- 10 Мауленов Г.С. Основные характеристики преступности в Республике Казахстан. – Алматы, 1999. – 183 с.
- 11 Войскунский А.Е. Актуальные проблемы зависимости от Интернета // Психологический журнал. – 2004. – №1. – С. 35-41.
- 12 Humphrey J. Deviant Behavior.-NJ.: Prentice Hall, 2006. – P. 272-295.
- 13 Янг К. Диагноз - Интернет-зависимость // Мир Интернет. – 2000. – №2. – С. 24-29.
- 14 80% казахстанских школьников страдают компьютерной зависимостью. – Режим доступа: <http://yk-news.kz/novost/80-kazakhstanskikh-shkolnikov-stradayut-kompyuternoii-zavisimostyu> (дата обращения 15.05.2019г).

- 15 Причиной массового расстрела в школе Виннендена стали компьютерные игры. – Режим доступа: <http://www.1tv.ru/news/social/5044> (дата обращения 15.05.2019г).
- 16 Подросток в США расстрелял свою семью и был убит полицией. – Режим доступа: <http://news.nur.kz/355394.html> (дата обращения 15.05.2019г).
- 17 Школьный контрольный. – Режим доступа: <http://news.mail.ru/inregions/moscow/90/incident/16790032/> (дата обращения 16.05.2019г).
- 18 Школники из Хромтау объяснили зверское избиение таксистки влиянием фильмов. – Режим доступа: <http://news.mail.ru/inworld/kazakhstan/incident/19703296/?frommail=1> (дата обращения 16.05.2019г).
- 19 Убийство в стенах школы. – Режим доступа: <http://uko.sud.kz/rus/news/ubiystvo-v-stenah-shkoly> (дата обращения 16.05.2019г).
- 20 Антонян Ю.М. Социальная среда и формирование личности преступника. Неблагоприятное влияния на личность в микросреде: учебное пособие.-М.: РИО Акад. МВД СССР, 1975. – 160 с.
- 21 Линдстром М., Сейболд П. Детский брендинг – М.: Нева, 2004. – 320 с.
- 22 Шляпников В. Возраст случайных связей. Особенности общения подростков в социальных сетях интернета // Дети в информационном обществе. – 2010. – №6. – С. 38-43.
- 23 Лгут ли подростки в своих блогах? – Режим доступа: <http://nedopusti.ru/articles/read/92> (дата обращения 16.05.2019г).
- 24 Немов Р.С. Психология. – М.: Владос, 2001. – 640 с.
- 25 Кон И.С. Социология личности. – М., 1967. – 383 с.
- 26 Күмісбеков С.К. Жаһандану дәуіріндегі девиантты мінез-құлықтың алдын алудың негізгі бағыттары // «ҚазҰУ хабаршысы» Заң сериясы. – 2015. – №2 (74). – Б.416-425.
- 27 Күмісбеков С.К. Қазіргі замандағы кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлықтың пайда болу себептері // «Аубакировские чтения»: мат. межд. науч. практ. конф., посв. 80-летию со дня рожд. д.ю.н., профессора А.А.Аубакирова. – Алматы, 2016. – С. 91-95.
- 28 Алмас Жұмағали, заңгер: «Құқықтық сауатты мектеп бағдарламасынан арттыру керек» электронды ресурс: <https://sn.kz/sn-aleumet/59672-bala-ku-kygyn-korgaudyn-bir-zhemisilardyn-kedergisiz-bilim-aluyna-zhol-ashu> (дата обращения 12.04.2020 ж).